

موسیقی مقامی خراسان

خراسان اقلیمی گسترده است و نواحی متفاوت آن، به‌زعم اهل موسیقی، موسیقی متفاوتی دارد. بخش آوازی موسیقی نواحی شمال خراسان بیشتر بر پایه وقایع تاریخی، دینی - مذهبی، حماسی، غنایی، آیینی و اساطیری استوار است. موسیقی بخشی‌های شمال خراسان در سال ۱۳۸۸ به‌عنوان میراث فرهنگی ناملموس در فهرست میراث ملی به ثبت رسید. با تلاش‌های هوشنگ جاوید و مجتبی قیطاقی در تاریخ ۱ تیر ۱۳۹۰ در میراث معنوی یونسکو نیز ثبت شد. با عالی‌گرد همراه شوید تا با تاریخچه این نوع موسیقی آشنا شویم.

تاریخچه موسیقی مقامی

عبارت موسیقی مقامی در حال حاضر با دو برداشت مختلف و درباره دو نوع از موسیقی استفاده می‌شود. در اولین برداشت موسیقی مقامی تا قبل از تبدیل شدن به شکل دستگاهی آن، جز موسیقی رسمی و اصیل ایرانی محسوب می‌شد. موسیقی فوق‌عامیانه دوره حکومت سلسله صفویان که مصادف با اواسط قرن ۱۰ و ۱۱ هجری است در برخی از موارد با موسیقی عرب دارای ابعاد مشترکی بودند. طبق اسناد رسمی عبدالرحمان جامی از شعرا و موسیقیدان‌های بزرگ ایران در قرن ۹ هجری از دوره‌های مختلفی برای این موسیقی صحبت شده است. تقریباً تعداد دوره‌های فوق ۹۱ عدد لحاظ گردیده که هر یک دارای ۱۲ مقام معرفی شده، شش آواز و ۲۴ شعبه بوده‌اند.

دومین برداشت نیز بر اساس اصول اول پایدار بوده که با قسمت‌هایی از موسیقی ایرانی در دوران معاصر در ارتباط است. در برداشت فوق، موسیقی مقامی در منطقه‌های مختلف کشورمان است که برخی از آن به‌عنوان موسیقی محلی نیز یاد می‌کنند.

موسیقی مقامی چیست؟

موسیقی مقامی در واقع یادآور ابعاد بسیار زیبایی از فرهنگ و تمدن گذشته ایران و برخی کشورهای مشرق‌زمین بوده که از تغییر و تحریف در دوره‌های مختلف مصون مانده است. موسیقی علمی کشورمان از قرن چهارم تا قرن نهم، از نظام موسیقایی ادواری برای تعریف موسیقی به همراه مقام‌ها بهره می‌برد. بر اساس نظام فوق، ۱۲ مقام که تحت عنوان نوا، عشاق، بوسیلک، عراق، راست، اصفهان، بزرگ، زیر افکنده، زنگوله، حسینی، رهاوی و حجازی نام‌گذاری شده‌اند، تعریف گردیده است.

موسیقی مقامی خراسان

موسیقی مقامی خراسان از مشهورترین موسیقی‌های محلی ایران محسوب می‌شود که به چهار بخش موسیقی مقامی کرمانجی، موسیقی مقامی ترکی، موسیقی مقامی ترکمنی و موسیقی فارسی تقسیم شده است. این نوع موسیقی را از آن جهت که بالاترین مرحله خلاقیت در ترکیب ساز و آواز است موسیقی مقامی می‌نامند. این سبک در کتاب لغت موسیقی با نام‌های دیگری مانند موغام و مغان نیز آورده شده است. این نوع موسیقی یادگاری از فرهنگ کهن مردم خراسان می‌باشد که برخلاف سایر سبک‌های موسیقی سینه‌به‌سینه و شفاهی حفظ شده است. در موسیقی مقامی هیچ تحریفی صورت نگرفته و تعداد فراوانی از نغمه‌های موسیقی خراسانی که در آن است به گذشته‌های خیلی دور تعلق دارد.

نوازندگان و خوانندگان شمال خراسان

نوازندگان این خطه به دو گروه اصلی بخشی‌ها (دوتار نوازان آوازخوان و داستان‌سرا) و عاشیق‌ها (نوازندگان حاضر در عروسی‌ها، جشن‌ها و پایکوبی‌ها) تقسیم می‌شوند. قبلاً نوازندگان دوره‌گردی به نام لوطی‌ها هم بودند که امروزه نسل آنها منقرض شده است. لوطی‌ها با دایره و دف از این شهر به آن شهر سفر می‌کردند و وقایع و اخبار را در قالب شعر و موسیقی کردی روایت می‌کردند. گاه کلام‌شان را با حرکات نمایشی و اشعار طنزآمیز همراه می‌کردند. آنها به آهنگ‌های مربوط به جشن و پایکوبی هم می‌پرداختند. نوازندگان و خوانندگان شمال خراسان با نواختن سازهایی چون کمانچه، دوتار، دهل، سرنا، قوشمه و نی متناسب با هر رویداد تاریخی یا فرهنگی آهنگی می‌سازند. هر گاه آفت به جان گوسفندان می‌افتاد، آهنگ‌هایی چون "لاله‌زار" و اگر دشمن حمله می‌کرد، آهنگ‌های عاشقانه‌ای مانند "الله مزاره" شکل می‌گرفت: "الله مزاره، مزاره وا چه روزگاره / الله مزاره، مزاره غریب روزگاره / الله مزاره، مزاره عاشق گنه کاره."

بخشی‌ها

بخشی‌ها دوتار نوازانی هستند که مجموعه‌ای از اخلاق، عرفان، شعر و ادبیات را سینه‌به‌سینه و نسل به نسل تا به امروز برای مردم روایت می‌کنند. اکثر بخشی‌ها در خراسان شمالی و به‌ویژه در شهرهای قوچان، بجنورد، شیروان و متمرکز هستند. موسیقی بخشی به علت حضور اقوام کرد و ترک و فارس در این خطه‌ی خراسان با موسیقی جنوب و شرق این استان متفاوت بوده و ویژگی‌های ترکی و کردی آن بارزتر است. موسیقی کردی (کرمانجی) اغلب شادتر و بزمی‌تر و موسیقی قوچان (ترکی) عرفانی‌تر است.

دوتار بخشی‌ها مفاهیم عمیقی در خود نهفته دارد و هر سیم تار نماد و داستانی را روایت می‌کند. داستان خلقت آدم و حوا، شب و روز، بهشت و جهنم. بخشی‌ها به مقام‌های موسیقی بسیاری تسلط دارند و برای هر مراسم مانند عروسی، بدرقه، استقبال، عید نوروز و غیره مقام خاصی می‌خوانند.

موسیقی در این سبک داستان‌گویی از مقام‌های گوناگونی تشکیل شده است که برخی مختصرتر و برخی دیگر مفصل‌تر و پیچیده‌تر و چند شاخه‌اند. بعضی از مهم‌ترین مقام‌های رایج در موسیقی شمال خراسان عبارتست از: نوایی، تجنیس، گرایلی، شاختایی، بلوای و بلبل. در این میان، نوایی گسترده‌ترین و پیچیده‌ترین مقام است. بخشی‌های قدیمی معمولاً کارشان را با اجرای نوایی شروع می‌کردند تا درجه‌ی مهارت و پختگی‌شان در نواختن و خواندن معلوم شود. تجنیس هم جزو مقام‌های پیچیده است، به‌طوری‌که بخشی‌های معروف آن را حریف‌کش نامیده‌اند. هر یک از این دو مقام از شاخه‌های متعددی تشکیل شده است.

ریشه معنایی واژه "بخشی"

درباره ریشه واژه بخشی که در ادبیات به شکل‌های «بکسی»، «بکسا»، و حتی «بکشا» آمده است، اختلاف نظر وجود دارد. برخی مانند اشپولر بر این عقیده‌اند که اصل این کلمه ترکی است که احتمالاً از لغت چینی «پوشی» به معنای دانشور گرفته شده است. به گفته پوپ، زبان‌های ترکی کهن و ترکی میانه مستقیماً از زبان چینی تأثیر پذیرفته بودند. از طریق ترکان اویغور بود که برخی عناصر چینی به ادبیات مغولی قرن‌های سیزده و چهارده میلادی راه یافت. از نظر برخی دیگر، واژه بخشی با واژه «بهیکسو» در زبان سانسکریت هم ریشه است که معنای آن در این زبان لامای بودایی است. احتمالاً از طریق دین بودایی وارد زبان‌های دیگر شده است. اما خود بخشی‌های خراسان معتقدند که ریشه واژه بخشی را باید در واژه «بخشنده» جست و معنای آن «موهبت الهی» می‌باشد.

انواع رامشگر در جهان فارسی‌زبان و ترک‌زبان

بخشی‌ها را در میان اقوام گوناگون خراسان کم‌وبیش در سراسر آسیای میانه در میان قزاقان و قرقیزان و ازبکان و قاراقالپاق‌ها و ترکمن‌ها و در شمال افغانستان در میان تاجیکان و در منطقه سین کیانگ چین می‌توان دید. ژیرمونسکی به تأکید می‌گوید که حضور واژه‌ی بخشی در سراسر آسیای میانه نشان می‌دهد که این واژه در زمان‌های گذشته به دو عملکرد دلالت داشته است: شمن و خواننده‌ی حماسه.

واژه‌ی بخشی دو گونه فعالیت را در برمی‌گیرد: در یکی، بخشی، شمن و درمان‌بخش است که کار خود را در حالی که در خلسه فرورفته است و ساز می‌نوازد (معمولاً ساز زهی) انجام می‌دهد. در دیگری، بخشی، نقش رامشگر را به عهده دارد و دوتار می‌نوازد.

شیوه آموزش بخشی

سنت بخشی از پدر به پسر می‌رسد. رامشگران معمولاً می‌گویند: «این موسیقی، موسیقی اجدادی است و باید در بطن آن زاده شد.» غالباً از زبان آن‌ها می‌شنویم که نسل هفتم یا نهم رامشگران خاندان خود هستند. برخی دیگر در نزد استاد، که ترکمن‌ها آن را خلیفه می‌نامند آموزش می‌بینند. این آموزش به دو شیوه می‌تواند صورت گیرد: (۱) به شیوه خانه شاگردی (۲) از طریق برگزاری کلاس

آموزش سه مرحله اساسی دارد. شرط اول آموزش این است که شاگرد صدای خوب و دلپذیر و قوی داشته باشد. شاگرد سپس به فراگرفتن دوتار می‌پردازد که آموزش حرفه‌ای است و چندین سال کار و کوشش می‌طلبد. این پروسه معمولاً شفاهی است. استاد قطعه‌ای می‌نوازد و شاگرد آن را تکرار می‌کند.

وظایف بخشی‌ها در گذشته و حال

- **بخشی منظومه خوان:** روایتگر منظومه‌های حماسی، مذهبی، تاریخی و غیره.
- **بخشی شاهد خوان:** علاوه بر منظومه خوانی بر اساس حوادث زمان خودشان، داستانی را به صورت شعر می‌سرودند و با دوتار اجرا می‌کردند.
- **بخشی مذهبی خوان:** این بخشی‌ها وصف ائمه را در قالب شعر و موسیقی به عهده داشته‌اند. آن‌ها می‌توانستند در ماه‌های حرام (محرم و صفر) با دوتار و آواز برنامه اجرا کنند.
- **بخشی درمانگر:** بخشی‌های آشنا به طب گیاهی که درمان برخی از بیماری‌ها از جمله حصه و افسردگی‌های شدید را با موسیقی و شعر انجام می‌دادند.
- **بخشی مردمی:** این بخشی‌ها به درخواست حاضرین، در محافل و مجلس‌ها ترانه‌های موردعلاقه آن‌ها را می‌خواندند.
- **بخشی حکومتی:** بخشی‌هایی که ویژه خان‌ها و امیران حکومتی منطقه بودند، اجازه خواندن اشعار حماسی را نداشتند و غالباً ترانه‌های بی‌محتوا می‌خواندند.
- **بخشی مجلسی:** بخشی‌هایی که امروزه وجود دارند و از ویژگی‌های آن‌ها می‌توان به مجلس‌گردانی، حکمت‌خوانی، شروع کار با اشعار پندآموز و موارد دیگر اشاره داشت.

عاشیق‌ها

عاشیق‌ها اصیل‌ترین هنرمندان شمال خراسان و عموماً از کردهای گُرمناج هستند. سازهای خاص عاشیق‌ها کمانچه، قشمه، سرنا و دهل و گاهی دایره است. رقص‌های متنوع این قسمت و اجرای توره (نمایش‌های موزیکال کمدی، انتقادی و طنزآمیز) از هنرهای عاشیق‌ها است. آنها گرچه کار اصلی‌شان نواختن ساز است، گاهی هم آواز می‌خوانند.

اجرای توره و رقص‌ها و حرکات آکروباتیک هم به عهده عاشیق‌ها بود. توره معمولاً در عروسی‌های بزرگ برپا می‌شد. عاشیق‌ها به‌جز اجرای موسیقی نمایش، هر کدام نقشی را که به عهده‌شان گذاشته شده بود اجرا می‌کردند. توره متن آماده از قبل نداشت و بداهه بود و سرپرست گروه، بنا بر موقعیت مجلس و حال و هوای آن، موضوع را انتخاب می‌کرد.

آقاجان عطایی، خلیل یوسفی، ولی‌خان رحیمی، محمد ابراهیمی و نایب علی صحرا روشن از مشهورترین عاشیق‌های شمال خراسان هستند.

سازهای رایج در خراسان

سازهای این منطقه دوتار، سرنا، نی چوپانی (بَلَر)، قشمه، کمانچه، دهل، دایره، شش‌تار (چُگور قدیم)، مزغان و نفیر است. موسیقی بخشی‌های خراسان و منطقه ترکمن‌صحرا فقط با ساز دوتار اجرا می‌شود.

دوتار خراسان و ویژگی‌های آن

از انواع گوناگون دوتار می‌توان به دوتار ترکمنی، دوتار قوچانی، دوتار درگز و دوتار تربت‌جام اشاره داشت. دوتار از سازهای زهی زخمه‌ای ایران است که قدمت زیادی دارد. بخشی‌های قدیمی با نحوه ساخت این ساز آشنایی کامل داشتند و خود آن را می‌ساختند.

دوتار، کاسه‌ای گلابی‌شکل، و دسته‌ای بلند دارد.

سیم‌های دوتار در گذشته از جنس روده و گاهی ابریشم بوده است که از زمان رواج سیم‌های فلزی به‌جای ابریشم از سیم‌های زرد و سفید استفاده می‌کنند.

دوتار نوازان قدیمی یکی از تارهای ساز را «مؤنث» و دیگری را «مذکر» می‌دانستند و بر این باور بودند که تولید این صداهای متنوع و زیبا از هم‌نوایی و هم‌صدایی دو جنس مذکر و مؤنث است.

دو تارهای قدیمی در شمال خراسان از سازهای امروزی کوچک‌تر بوده‌اند. دسته دوتار در تربت‌جام پهن‌تر و ضخیم‌تر از دیگر جاهاست و کاسه آن گرد نیست و به شکل بدنه کشتی است. اما دسته دوتار ترکمنی دسته‌ای بسیار گرد دارد و پرده‌ها در فاصله نزدیک به هم قرار گرفته‌اند. مردمان کردزبان کرمانج از اصیل‌ترین دوتار نوازان این استان به شمار می‌روند.

مشاهیر موسیقی مقامی خراسان

از مشهورترین افراد این موسیقی غنی می‌توان به خان محمد قیطاقی، احمد قلی احمدی، محمدحسین یگانه، حاج قربان سلیمانی، علیرضا سلیمانی، علی غلامرضایی آلمه‌جوقی، اولیا قلی یگانه و البته استادان غلام علی پور عطایی، حاج قربان سلیمانی و عثمان خداپرست را نام برد.

سخن پایانی

موسیقی مقامی، یادگار جلوه‌های زیبایی از فرهنگ دیرینه مشرق‌زمین است که از تحریف و دگرگونی اعصار مصون مانده است. مقام در باور مردم خراسان از شان و منزلت بالایی برخوردار است و به دیده تقدس به آن می‌نگرند. به مصداق هنر عامه، آفریننده مشخصی ندارد و تمام افراد جامعه در شکل‌گیری و نقل روایت آن سهم دارند.

در تنظیم این مقاله از منابع زیر استفاده شده است:

<https://www.hamshahrionline.ir/>

<https://avazac.com/>

<https://www.visitiran.ir/>

<https://www.karnaval.ir/>

<https://sorna-music.ir/>

نویسنده: آيسان پژوهان فر

ویرایش: تیم تولید محتوای عالی گرد